

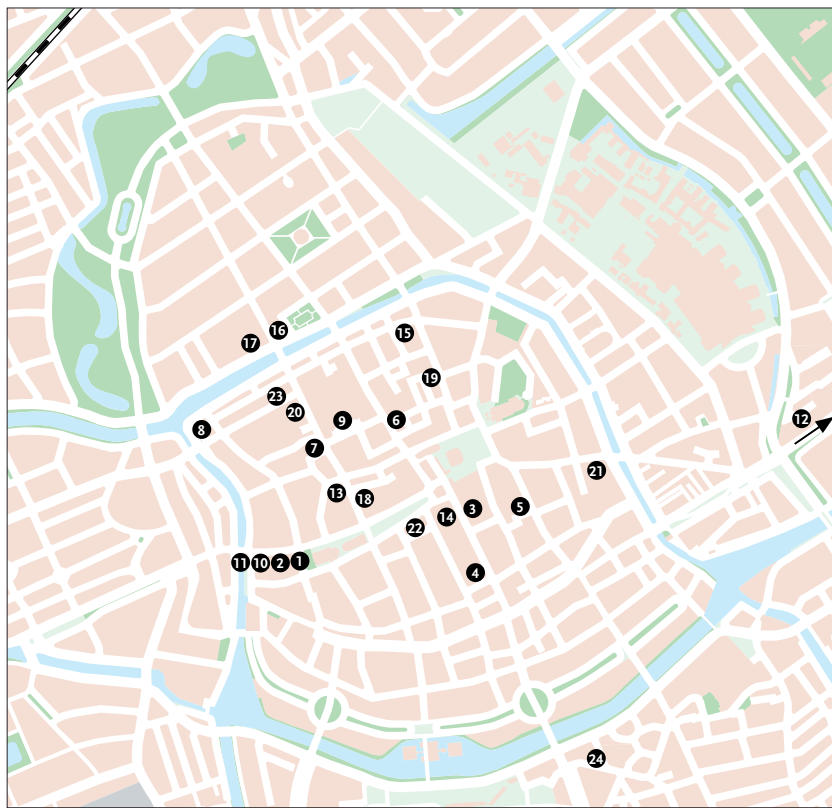
Verslag bouwhistorie in 2009

Taco Tel

Inleiding

De binnenstad van Groningen is een dankbaar gebied voor het doen van bouwhistorisch onderzoek. Van de meer dan zeven eeuwen bouwgeschiedenis die hier boven de grond bewaard is gebleven, wordt ieder jaar een stukje gedocumenteerd. Telkens wanneer daar gelegenheid voor is, wordt onderzoek gedaan, vooral vooraf en tijdens een verbouwing. In veel gevallen heeft het onderzoek een relatie met een vergunningaanvraag tot wijziging van een monument. Het doel van dit onderzoek is om aan de hand van de constructie, indeling en afwerking van een gebouw zoveel mogelijk aan de weet te komen over de bouw-, verbouwings-, en gebruiksgeschiedenis. Behalve het gebouw als bron van kennis wordt daarbij gebruik gemaakt van oud kaartmateriaal, historische foto's en literatuur. Bij zeer uitgebreid onderzoek kan ook archiefonderzoek worden gedaan omdat de gebruiks- en bewoningsgeschiedenis een relatie heeft met de bouwgeschiedenis. Dit onderzoek geschiedt niet alleen in de beschermde monumenten maar net zo goed in soms ogenschijnlijk redelijk moderne huizen die lang niet altijd beschermd zijn. De ervaring heeft geleerd dat de ouderdom van de voorgevel lang niet altijd maatgevend is voor de ouderdom van het daarachter gelegen casco. Vooral de grote middeleeuwse huizen blijken voldoende ruim om functiewijzigingen en moderne woonwensen binnen de draagstructuur iedere keer weer te verwezenlijken. Daardoor voegt iedere verbouwing telkens een stukje geschiedenis aan het huis toe. Vooral tijdens verbouwingen wordt duidelijk in hoeveel 'lagen' de geschiedenis afleesbaar is. De oogst van een jaar onderzoek is altijd zeer divers en van de belangrijkste bevinden wordt hier verslag gedaan. Hoogtepunt was dit jaar de vondst van twee fragmenten 17e-eeuws wandtapijt in Oosterstraat 29. Nog nooit is zoiets in stad en provincie Groningen gevonden. Spannend is ook het zoveelste onderzoek in het pand Brugstraat 18, 20. Stukje bij beetje komt er meer duidelijkheid over de lange bouwgeschiedenis van dit middeleeuwse huis.

Bouwhistorisch onderzoek wordt eveneens verricht wanneer gebouwen op de nominatie staan om gesloopt te worden. Helaas was dit in 2009 nodig voor twee karakteristieke panden in de Visserstraat die in 2010 tegen de vlakte gingen. Gevreesd moet worden dat ook het naastgelegen 17e-eeuwse huis in 2011 tegen de vlakte gaat. Maar niet iedere sloop in het beschermd stadsgezicht hoeft een probleem te zijn. Slopen en nieuw bouwen is het proces wat nodig is om een stad te laten groeien en leven. Maar waar vroeger in dat vernieuwingsproces de bestaande middeleeuwse verkavelingsstructuur veelal in stand bleef, is het nu uit financieel oogpunt vaak aantrekkelijk om zoveel mogelijk vierkante meters in één keer te vernieuwen. Daarmee treedt schaalvergroting op in de lengte, de breedte en de hoogte die het kleinschalige karakter van de binnenstad en in dit geval de Visserstraat geweld aandoet.

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven panden.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

1. Brugstraat 18, 20 (Gemeentelijk monument/GM)

Dit pand maakt deel uit van een rij van vijf bijzonder grote en van oorsprong geheel onderkelderde middeleeuwse huizen waarvan het Gotisch Huis verreweg de bekendste is.

Naar Brugstraat 18, 20 is al meerdere keren onderzoek verricht en hiervan is destijds verslag gedaan in *Hervonden Stad*¹. Het huis bestaat uit een drielaags voorhuis met kap en een tweelaags achterhuis met kap. Het voorhuis is overlangs gesplitst met een tussenmuur die tot in de nok doorloopt. Het linker deel is Brugstraat 18 tesamen met het hele achterhuis, exclusief het restant van de kelder in het achterhuis dat bij nr 20 hoort.

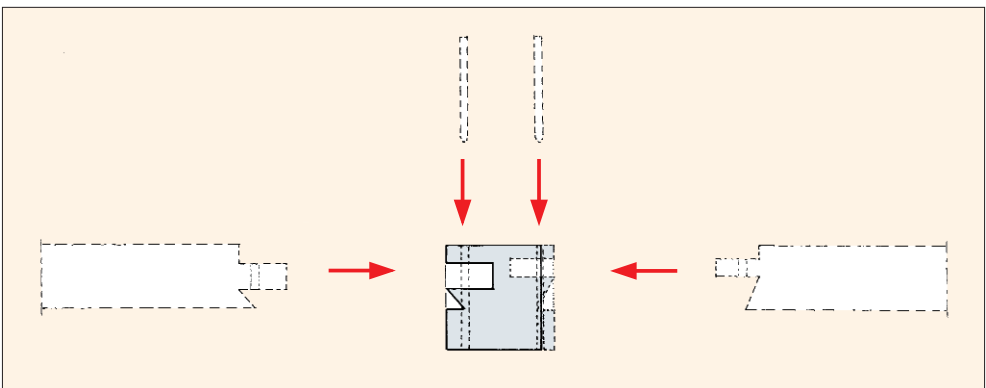
In 2008/2009 betekende de verbouwing van de beide winkels de voorlopig laatste kans om onderzoek te doen. Alle ruimtes in het huis zijn nu verbouwd. De bouwgeschiedenis kan naar aanleiding hiervan verder worden ingevuld. Een van de belangrijke conclusies is dat het achterhuis niet uit de 16e eeuw maar uit omstreeks 1436 dateert². Omdat het achterhuis tegen het voorhuis is gebouwd, moet dit daarom wel ouder zijn dan ongeveer 1436. Dit gegeven ondersteunt

1. Goojer en Van Haaften 1996, 25; Bastmeijer, Wierds en Van der Hoeve 1999, 33. Bastmeijer, Tel en Wierds 2001, 32-33. Tel, Van der Waard en Verkerk 2007, 11, 12.
2. Pressler 2009. Van de zeven monsters leveren vijf een datering op: 1436 $\pm$ 6 jaar, 1439 $\pm$ 6 jaar, na 1370, 1433 $\pm$ 6 jaar en 1430 $\pm$ 6 jaar.

Afb. 2. Brugstraat 18, 20, foto van de voorgevel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

daarmee de al eerder genoemde 14e-eeuwse datering van het voorhuis. Een waardevolle vondst werd gedaan achterin het voorhuis waar in de tussenmuur nog een restant van de vroegere kelderconstructie werd gevonden. Het gaat om een gedeelte van de onderslagbalk die oorspronkelijk van de voor- naar de achtergevel liep. Hierop sloten dwarsbalken aan die waren ingepend in de zijkanen van de onderslagbalk. Op de balk lag nog een restant origineel vloerhout. Balkrestant en vloerhout zijn gedateerd op omstreeks 1460³. en daarmee zijn in het voorhuis alle eiken balklagen en de kapconstructie gedateerd. Dit leidt tot de conclusie dat rond 1470 alles werd vernieuwd binnen de 14e-eeuwse buitenmuren.

Afb. 3. Brugstraat 18, 20, tekening van het restant van de onderslagbalk (dwarsdoorsnede). De dwarsbalken zaten met een dubbele pen in de onderslagbalk en een verticale toognagel zette de zaak vast. Nadat de balk buiten functie raakte, is bij het uitvlakken van de tussenmuur rechts een stuk afgekap. Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

3. Pressler 2007. Van de onderslagbalk zijn verschillende monsters onderzocht en hiervan is de datering 1466 ± 6 jaar het meest concreet. Het restant vloerhout is gedateerd op na 1456.

Onderslagbalken met ingepende dwarsbalken zijn op meer plaatsen aangetroffen in de stad, maar dit is het enige voorbeeld uit de 15e eeuw, de overige dateren uit de 16e eeuw⁴. De onderslagbalk moet ondersteund zijn geweest met standvinken maar daarvan is niets behouden gebleven. De kelder stak half boven het straatniveau uit en sloot aan op het toen nog geheel onderkelderde achterhuis.

Tijdens de verbouw was er goed zicht op de tussenmuur. Uit de karakteristiek van het metselwerk blijkt dat de oudste delen uit de 17e eeuw dateren. De muur stond op de onderslagbalk maar is vermoedelijk in de 18e eeuw gedeeltelijk vernieuwd. Dat het huis in de 17e eeuw al in tweeën was gedeeld, blijkt ook uit het verhaal van Beno Hofman over de arts en dichter Ludolph Smids die samen met zijn vrouw in 1677 de eigenaren werden van een dubbel huis aan de zuidzijde van de Brugstraat (de huidige nummers 18 en 20)⁵. Op 10 juli 1686 verkoopt Smids zijn uit *twee diverse woningen* bestaande *behuisinge*. Een van de woningen was een brouwerij met stalling en vrije uitvaart. Dit moet het linker deel zijn (nr. 18) omdat dit een achteruitgang heeft gehad richting de Schuitemakersstraat. Het rechterpand werd door een koopman gebruikt.

In de 18e eeuw kreeg het rechterpand een insteekverdieping en een nieuwe voordeur, vermoedelijk geïntegreerd met een houten pui. Hiervan bleven zware kozijnstijlen bewaard en de linker van de twee zandstenen neuten waarin het getal '17' is uitgehakt. In de verdwenen rechter neut heeft de andere helft van het jaartal gestaan.

In de tweede helft van de 19e eeuw werd het gehele pand ingrijpend verbouwd. Behalve dat binnen het bestaande casco een extra verdieping werd aangebracht en de voorgevel werd verbouwd tot lijstgevel⁶ werd de gehele verdiepingsbalklaag vernieuwd en lager geplaatst. Opmerkelijk daarbij is dat er geen doorgaande balklaag werd geplaatst maar dat ieder huis een eigen balklaag kreeg die in het midden werd opgelegd in de halfsteens tussenmuur.

2. Brugstraat 22 (GM)

Brugstraat 22 maakt deel uit van het boven genoemde rijtje van vijf grote middeleeuwse huizen en staat tussen het Gotisch huis en Brugstraat 18, 20 in.

Binnen de middeleeuwse zijmuren van Brugstraat 22 is in de 20e eeuw het casco vernieuwd zodat nog slechts een globaal beeld van de middeleeuwse situatie kan worden verkregen. Een vergelijking van de aanwezige bouwsporen met de bouwtekeningen uit het bouwdoossier, oude kaarten en historische foto's levert wel een boeiend beeld op. De bouwtekeningen, waarvan de oudste uit 1901 dateert, geven de indruk van een fors tweelaags onderkelderd voorhuis met een iets smallere aangebouwde en eveneens onderkelderde tweelaagse achterkamer met op korte afstand daarachter een achterhuis. De buitenmuren zijn consequent getekend als heel zware muren van zo'n 50 tot 65 cm dik. Voor de linker zijgevel van het voorhuis kon dit gecontroleerd worden en bleek de weergave juist. Op een bouwtekening uit 1937 staat zelfs expliciet dat de achtergevel van het voorhuis 1 m dik was. Behalve het zware muurwerk is het formaat van de gebruikte

4. Van der Waard 1999, 231, 232. Tel en Wierds 2003, 34-36.

5. Hofman 2007. Zie <http://www.groningerarchieven.nl> zie onder: GroningerHistorie / Hofmansvertellingen / archief/ 2007 / Arts Ludolph Smids als 17e-eeuwse stadsdichter.

6. Tel, Van der Waard en Verkerk 2007, 11 en 12.

Afb. 4. Brugstraat 22, voorgevel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

bakstenen een belangrijke indicatie voor de ouderdom. De linker zijgevel is gemetseld van forse bakstenen⁷ wat wijst op een mogelijke datering in de 14e eeuw. De achterkamer en het achterhuis zullen iets minder oud zijn. Met enige voorzichtigheid kan het achterhuis op basis van de tienlagenmaat gedateerd worden op tenminste de 16e eeuw⁸.

Afb. 5. Brugstraat 22 is het linker pand op deze foto uit 1910. Foto: collectie RHC Groninger Archieven, inv.nr. 221785-25599.

Afb. 6. Brugstraat 22, de entreepartij op een foto uit 1910. Foto: P.B. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-3104.

7. De vijflagenmaat is 49 cm hetgeen duidt op een tienlagenmaat van bijna 1 m. De stenen zijn 8,0 tot 8,3 cm dik.
8. De tienlagenmaat van de rechter zijmuur op de begane grond is 85,5 cm.

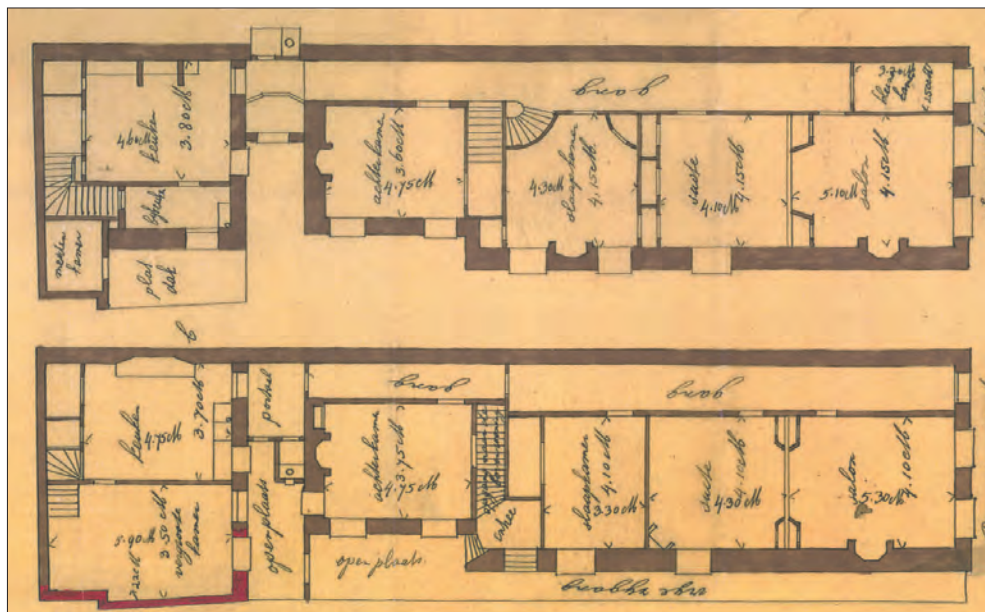
Twee historische foto's laten de voorgevel zien voordat deze in 1911 en in 1938 werd verbouwd respectievelijk vernieuwd. We zien een lijstgevel uit omstreeks 1800 of het begin van de 19e eeuw in classicistische stijl. De middeleeuwse oorsprong van het huis is nog afleesbaar aan de half verdiepte kelder met de hoge begane grond. De gevel bevat elementen uit diverse perioden. Bij de verbouw tot lijstgevel werd niet al het metselwerk vernieuwd. Vooral links op de verdieping zijn de bakstenen groter en niet zo mooi in staand verband gemetseld als op de begane grond en rond de mezzaninovensters. Boven de vensters van de begane grond is een tweede rollaag zichtbaar waaruit geconcludeerd kan worden dat de vensters een keer zijn verlaagd, wellicht ten behoeve van het aanbrengen van een stucplafond onder de verdiepingsbalklaag. Zeer bijzonder is de entreepartij met beeldhouwde zandstenen omlijsting uit 1679. Eigenlijk is er niet alleen van een omlijsting sprake maar ook van een kozijn omdat de deur hierin is afgehangen en in een zandstenen sponning valt. Rond de deur zijn fijn profileerde architraaflijsten aangebracht die worden omlijst met beeldhouwde ranken van hopplanten waartussen bovenin het jaartal is te vinden. De hopplanten doen vermoeden dat het huis destijds aan een bierbrouwer heeft toebehoord. Lijstwerk en hopplanten staan op vierkante met zonnebloemen versierde neuten. Aan de bovenkant wordt de omlijsting afgesloten door een eveneens van zandsteen gemaakte kroonlijst. Daarop staat een hoog bovenlicht gevuld met een 19e eeuws raam waarin versierde gietijzeren roeden zijn aangebracht, soortgelijk aan onder andere Vismarkt 56 (café Zomers). De krullen in de hoeken zijn zelfs identiek.

Het is opvallend dat de deur relatief laag is gezien de grote beschikbare hoogte. Dit zou wel eens te maken kunnen hebben met de vroegere gevelindeling voordat de gevel in classicistische stijl werd omgebouwd. De voorgevel had in 1679 ongetwijfeld kruisvensters en bij dit venstertype zit een kalf (een soort horizontale balk) op ongeveer halve hoogte in de muuropening. Waarschijnlijk sloot de bovenkant van de deuromlijsting op deze horizontale lijn aan.

Dergelijke zandstenen deuromlijstingen met forse neuten waarin bloemen zijn uitgehakt, zijn zeldzaam in de stad Groningen. Momenteel zijn er nog twee van dit type bekend in de stad, te weten Grote Markt 42 en Turftorenstraat 1. Dit laatste pand dateert uit 1725 en heeft boven de deur een fraai beeldhouwde cartouche waarin het jaartal is aangebracht. In iedere neut is een terugliggend vlak te zien waarbinnen de bloem is uitgehakt. De deuromlijsting van Grote Markt 42 is afkomstig van het in de oorlog verwoeste pand Oosterstraat 46 en is een bijzonder voorbeeld in rococostijl, daterend uit het derde kwart van de 18e eeuw. In de neuten van dit pand zijn zonnebloemen uitgehakt die eveneens terugliggend zijn geplaatst in een geprofileerd kader.

Beeldhouwde neuten met bloemen komen ook 'los' voor, onder houten kozijnstijlen. In de Gardepoort die in 1636 werd gebouwd, zit een deur met dergelijke neuten maar nu met rozen. De rozen zijn geplaatst in een iets terugliggend vierkant vak maar steken duidelijk uit buiten het vlak van de neut. In het Pelstergasthuis tenslotte zit een deur met houten deurkozijn die op zandstenen neuten is geplaatst. De neuten dateren uit 1707 en zijn versierd met bloemen in de vorm van rozen⁹. Ook hier zijn de bloemen in een terugliggend vak geplaatst en steken buiten het vlak van de neuten. Dezelfde rozen zijn te zien in de beeldhouwde vleugelstukken ter weerszijden van de bovenste gedenksteen boven de deur.

9. Vriendelijke mededeling Frits Vrede (stichting Monument & Materiaal).

Afb. 7. Brugstraat 22, plattegrondtekeningen uit 1901 (opgewerkt), begane grond (onder) en verdieping. De voorgevel is rechts. Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

De indeling van het huis vóór de grote verbouwingen staat aangegeven op de plattegrondtekening uit 1901, die werd gemaakt in verband met het plan het huis te splitsen in een beneden- en bovenwoning. Het voorhuis en de iets smallere achterkamer en het achterhuis zijn goed herkenbaar. Op de verdieping is de oorspronkelijke breedte van het achterhuis zichtbaar aan de zware muur rechts van het platte dak. Het huis heeft zowel op de begane grond als op de verdieping aan de rechterkant een lange gang met links daarvan de kamers. In het achterhuis bevinden zich de keukens. Vooral de keuken op de begane grond is goed herkenbaar aan de karakteristieke brede keukenschouw. Tot de bijzonderheden behoort verder de achterkamer van het voorhuis op de verdieping waar een kwart ronde kast in een hoek staat als tegenhanger van tegenoverliggende ronde hoek die verband houdt met de trap.

De verbouwing in 1937 werd ontworpen door architect Wallinga. Op eigentijdse wijze zijn klassieke elementen als pilasters en een kroonlijst gecombineerd met de vormtaal uit het interbellum. Zo is het voegwerk terugliggend uitgevoerd en zijn de borstweringen van siermetselwerk gemaakt. Op de plaats waar in het classicistische traditie normaliter kapitelen worden aangebracht, is hier gekozen voor beeldhouwwerk. In het midden is twee keer het stadswapen van Groningen met de tweekoppige adelaar te zien. De buitenste twee zijn veel eenvoudiger vorm gegeven met vlakke wapenschilden.

3. Gelkingestraat 24 (Rijksmonument/RM)

Tussen het plan om een huis te verbouwen en de realisatie daarvan zitten soms vele jaren. Al in 2000 werd in *Hervonden Stad* geschreven over dit voorplan met betrekking tot Gelkingestraat 24 en nu 10 jaar later is het werk eindelijk voltooid¹⁰.

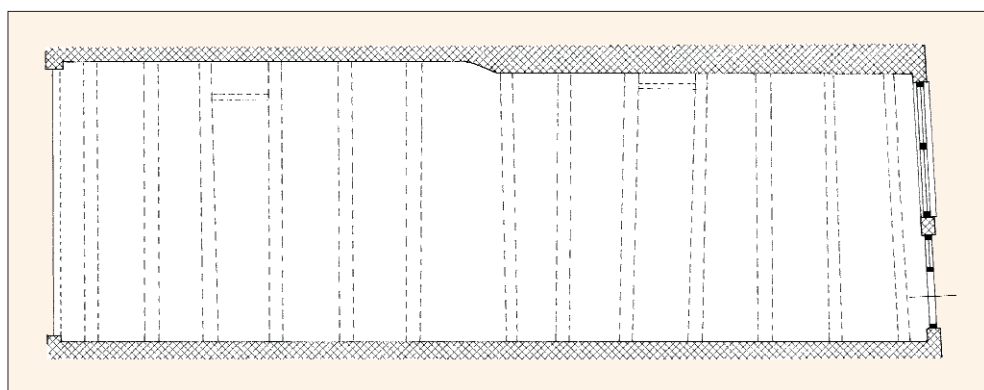
10. Bastmeijer e.a. 2000, 27, 28.

Afb. 8. Gelkingestraat 24, gefotografeerd in 2010.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Tijdens de ingrijpende verbouwing is de gelegenheid benut om bouwhistorisch onderzoek te verrichten. Het huis bestaat uit een tweelaags voorhuis met zadeldak, een binnenplaats en een tweelaags achterhuis met zadeldak. Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat het voorhuis in fasen is gebouwd. Halverwege zitten diverse bouwsporen waaruit blijkt dat het voorhuis aanvankelijk de helft minder diep was. Zo zit er in het ritme van de balkvakken halverwege een onregelmatigheid die samenvalt met een verspringing in de zowel de linker- als de rechter zijmuur. Het zevende balkvak is breder dan de overige en de vloerbalken van de verdiepingsbalklaag hiervoor liggen iets hoger dan daarachter. De oorspronkelijke achtergevel kan daarom in dit balkvak hebben gestaan. De vloer-

Afb. 9. Gelkingestraat 24, plattegrond van de begane grond van het voorhuis met daarboven geprojecteerd de verdiepingsbalklaag. De voorgevel is rechts. Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

balken van de verdiepingsvloer voor de verspringing dateren uit 1539 en dit betreft waarschijnlijk de bouwdatum van deze fase¹¹.

Kort na of wellicht gelijktijdig met de bouw van het voorhuis werd op ruime afstand een achterhuis gebouwd. De dendrochronologische datering van de beide balklagen van het achterhuis in 1543 ligt wel heel dicht bij de datering van het voorhuis¹².

Afb. 10. Gelkingestraat 24, De achtergevel van het achterhuis uit omstreeks 1545. De gevel is nu door nieuwbouw niet meer in het zicht. Deze afbeelding bestaat uit vijf foto's gemaakt in 1985, die elektronisch zijn samengevoegd. Hierdoor is een bijna compleet beeld van de achtergevel verkregen maar wel met vertekening. Vooral de geveltop is vertekend en lijkt naar achteren weg te vallen waardoor bovendien de dakhellingen te flauw zijn weergegeven. In de gevel zijn de bouwsporen te zien van dichtgemetselde kloostervensters. De originele foto's zijn in 1985 gemaakt door G. Kortekaas, collectie Dienst RO/EZ.

Vervolgens werd het voorhuis in één of twee bouwfasen vergroot tot de huidige omvang. Deze wijziging is op zijn laatst in de vroege 17e eeuw geschied gezien de (beschadigde) consoles onder de zolderbalklaag die duidelijk een renaissancevorm hebben zoals bij veel huizen uit deze tijd voorkomt. Dit zal tevens het moment geweest zijn waarop de voorgevel werd vernieuwd in renaissancevorm met rolwerk en schelpmotieven boven de vensters. In 1896 werd de gevel herbouwd waarbij waarschijnlijk het zandsteen werd hergebruikt. Het metselwerk dateert gezien de karakteristiek zeker uit 1896.

Over verdere verbouwingen tot in de late 19e eeuw zijn enkele gegevens voorhanden. Zo zat op de begane grond in het voorhuis de gang links met rechts daarvan de vertrekken. Het achterhuis was zowel op de begane grond als de verdieping verdeeld in een voor- en achterkamer. Van afwerkingen uit deze periode is een fragment papierbehang op de verdieping het meest bijzonder. Het is zogenaamd iriserend behang (behang met verlopende kleuren) en dateert uit het tweede kwart van de 19e eeuw. De verbouwing van onder andere 1896 en 1967 was ingrijpend voor het interieur evenals de recent uitgevoerde verbouwing. De grootste waarde van het pand zit dan ook in het casco en daarvan is veel bewaard.

11. Pressler 2009. Van de zeven monsters bleken vier dateerbaar: omstreeks 1536, 1544 $\pm$ 6, 1539 H/W en 1540 $\pm$ 6 jaar.

12. Pressler 2009. Er zijn vier monsters genomen die alle een datering opleveren. Voor de verdiepingsbalklaag is dit 1543 H/W en 1538 $\pm$ 6 jaar en voor de zolderbalklaag omstreeks 1526 en omstreeks 1541.

Afb. 11. Herestraat 67, foto van de achterkant van het achterhuis.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

4. Herestraat 67 (GM)

Samen met Herestraat 40 behoort Herestraat 67 gezien de de grootte en hoge ouderdom tot de belangrijkste huizen aan de Herestraat. Tijdens een in 2004 uitgevoerde bouwhistorische verkenning is geconcludeerd dat het forse voorhuis uit de 13e of 14e eeuw dateert en mogelijk in de 15e eeuw is uitgebreid¹³. Het achterhuis staat op een groot perceel dat zich achter de twee rechter buurpanden uitstrekt, hetgeen de status van het huis onderstreept. Het achterhuis is dwars geplaatst en bestaat uit twee naast elkaar gelegen bouwdelen van twee bouwlagen met ieder een schilddak waarvan de nokken in elkaars verlengde liggen. Hierachter lag een forse tuin en het achterhuis was hierop georiënteerd. Qua structuur komt deze opzet overeen met het voorname Schimmelpenninckhuis (Oosterstraat 53) waarvan de oudste delen eveneens uit de middeleeuwen dateren.

De grote tuin van Herestraat 67 werd in 1953 grotendeels volgebouwd met een eenlaagse aanbouw ter vergroting van het winkeloppervlak.

Afb. 12. Herestraat 67 op de kadastrale minuut uit omstreeks 1830.

Kaart: collectie Dienst RO/EZ.

13. Van der Hoeve 2005.

Het achterhuis is in fasen gebouwd en vervangt grotendeels de achterhuizen die op de kaart van Haubois staan aangegeven. Het zuidelijke van de twee bouwdelen (achter het voorhuis) is het oudst en dateert uit de 17e eeuw. Kenmerkend is het muurwerk gemetseld in kruisverband met de toepassing van hoekklezoren¹⁴ en de met gesmede lelies versierde muurankers in de achtergevel. Voor de kapconstructie werden vermoedelijk uit de 15e eeuw daterende eiken gebinten hergebruikt. Het noordelijke deel van het achterhuis telde aanvankelijk een laag met kap en dateert van voor circa 1830 gezien de weergave op de kadasterkaart uit dat jaar.

Afb. 13. Herestraat 67, de kapconstructie in het zuidelijke deel van het achterhuis. Aan de kopse enden zijn de oude gebinten verzaagd tot halfspanten en voor de tweede keer herplaatst.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

De kapconstructie van het zuidelijke deel van het achterhuis werd in de tweede helft van de 19e eeuw vermaakt tot een schilddak en hiervoor werden de laatmiddeleeuwse gebinten wederom hergebruikt.

Afb. 14. Herestraat 67, gedeelte van de achtergevel van het achterhuis op een bouwtekening uit 1898, voor en na de ophoging van het noordelijke gedeelte. Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

14. Baksteenformaat 27,0 × 12,0-13,0 × 5,5-6,0 cm, de tienlagenmaat is ongeveer 72,0-73,0 cm.

Vermoedelijk is bij deze gelegenheid de achtergevel van blokpleister voorzien en werd een veranda gebouwd. Een en ander staat afgebeeld op een tekening uit 1898 ten behoeve van het verhogen van het noordelijke deel van het achterhuis.

Het interieur op de begane grond wordt geheel in beslag genomen door de winkel en bevat geen bijzonderheden. Op de verdieping is veel van de 19e-eeuwse indeling bewaard gebleven. In de meest zuidelijk kamer zit een bijzondere 18e-eeuwse paneeldeur waarvan de bossingen in het bovenpaneel verschillen met het onderpaneel.

Afb. 15. Oosterstraat 29, voorgevel.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

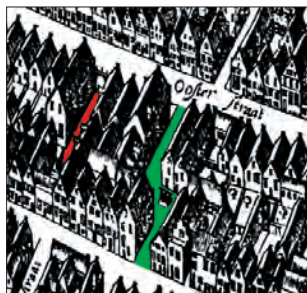
Afb. 16. Oosterstraat 29, detailfoto van een van de rocococonsoles.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

5. Oosterstraat 29 (RM)

Oosterstraat 29 staat op de hoek met de Donkersgang en heeft een van de rijkst gedecoreerde voorgevels in rococostijl van de stad. Opvallend fraai gevormd zijn bijvoorbeeld de consoles waarvan de onderkanten onder de kroonlijst uitkomen.

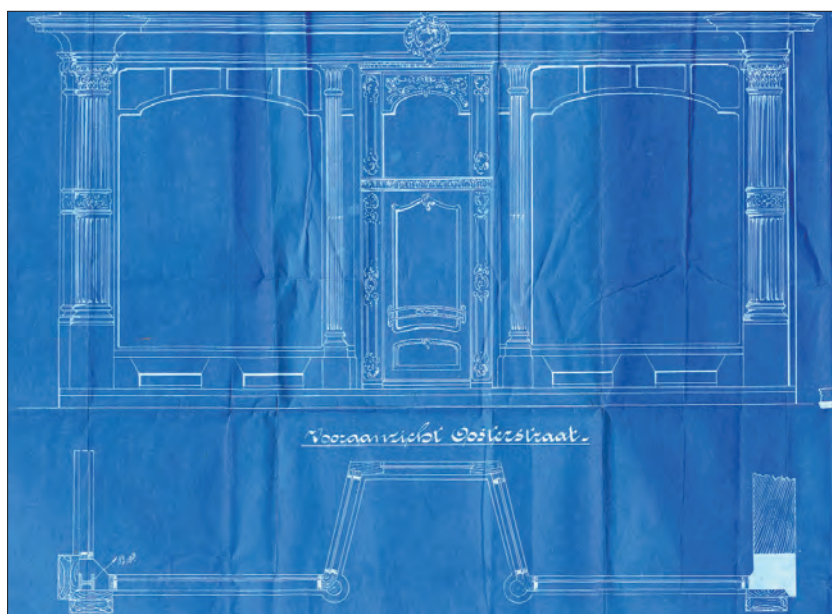
Een modernisering van de winkel was de aanleiding om het pand nader te onderzoeken. Anders dan de monumentale voorgevel doet vermoeden, is het voorhuis niet één fors bouwdeel maar is het samengesteld uit twee smalle huizen die in het derde kwart van de 18e eeuw zijn samengevoegd en voorzien van een nieuwe voorgevel met dwarskap. In het huis zijn de twee afzonderlijke huizen nog altijd terug te vinden in de structuur van dragende muren en vloeren. Zo zit in de lengteas van het voorhuis een dragende tussenmuur en kent de verdieping twee vloerniveaus. Dat het huis in de kern uit twee smalle huizen bestaat blijkt ook uit kaart van Haubois uit omstreeks 1643.

Afb. 17. Oosterstraat 29, situatie tussen de Donkersgang (groen) en de Bentelaarsgang (rood) op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

Destijds bevonden zich tussen de Donkersgang en de Bentelaarsgang drie huizen terwijl dat er nu twee zijn. Op de hoek met de Donkersgang geeft Haubois een fors pand aan met rechts daarvan tot aan de hoek met de Bentelaarsgang twee smallere huizen. In werkelijkheid was het juist andersom en stond het forse huis rechts, op de hoek met de Bentelaarsgang. Dit blijkt niet alleen uit de bouwsporen in Oosterstraat 29 maar ook uit eerder onderzoek dat in nr. 27 is verricht. Hier stond een fors, in de kern middeleeuws huis dat in 1933 werd gesloopt om op de oude fundamenteën een nieuw huis te bouwen¹⁵.

De begane grond van Oosterstraat 29 had een rijke interieurafwerking uit omstreeks 1760, aangebracht na de samenvoeging van de twee panden. De afwerking bestond onder andere uit uit geschilderde wandbehangsels, stucplafonds en een rijk gesneden schoorsteenboezem¹⁶. Omdat het pand een winkelfunctie zou krijgen, werd dit interieur in 1913 geveild en in 1915 volgde de verbouw. De kamers werden uitgebroken, de stoep voor het huis verdween en het voorste gedeelte van de begane grondvloer werd lager gelegd. Er kwam een monumentale winkelpui met forse pilasters en een kroonlijst. Door de deurpartij van neorococo

Afb. 18. Oosterstraat 29, bouwtekening van de winkelpui uit 1915. Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

15. Tel, van der Waard en Verkerk 2007, 35, 36.

16. De Haan 2005, 433.

ornamenten te voorzien werd aansluiting gezocht met de bestaande architectuur van de voorgevel.

Deze pui heeft maar kort bestaan omdat in 1938 nog ingrijpender werd verbouwd en de huidige winkelpui tot stand kwam. Op de begane grond verdwenen toen bijna alle binnenwanden en de bovenliggende muren van voorhuis en eerste achterhuis werden op stalen balken gezet. Verder werd de kelder vergroot met in het midden een betonnen paddestoelkolom.

Afb. 19. Oosterstraat 29, foto van de paddestoelkolom in de kelder. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Omdat in 1938 al grondig was verbouwd, kwam tijdens de onlangs uitgevoerde verbouwing weinig van de oude constructie in het zicht waardoor een inschatting van de ouderdom van de beide huizen waaruit het voorhuis is samengesteld niet gegeven kan worden. Het eerste en tweede achterhuis dateren uit (tenminste) de 17e eeuw. Het tweede achterhuis heeft als bijzonderheid dat de kapconstructie bestaat uit een vermaakte 17e-eeuwse constructie. De spanten zullen zijn herplaatst in de 19e eeuw toen dit bouwdeel werd verhoogd van één naar twee bouwlagen.

Een voor de stad en provincie Groningen unieke vondst werd gedaan op de verdieping in een keukentje naast de binnenplaats. Tegen de muur boven een eenvoudig stucplafond werd in een balkvak een restant van een wandtapijt gevonden. Kort daarna werd door de eigenaar van het pand een tweede fragment geborgen dat in de balklaag lag. Het zijn restanten van een zogenaamde verdure, ook wel groentapijt genoemd.

Verdures zijn decoratieve wandtapijten met veel groen die gemaakt werden om de muren van een kamer mee te behangen. Centrum van de tapijtweefkunst was de stad Oudenaarde waar dit ambacht in de 16e eeuw tot grote bloei kwam. Maar ook in andere steden, onder andere in Holland, werden wandtapijten geweven. In de 18e eeuw raakten wandtapijten uit de mode. Waar de twee Groningse fragmenten zijn geweven, is niet duidelijk en ook de ouderdom is moeilijk vast te stellen. De 17e eeuw ligt het meest voor de hand. Het wandtapijt in Oosterstraat 29 werd in 1867 hergebruikt als drager voor papierbehang. Waar het oorspronkelijk heeft gehangen, is niet duidelijk, vermoedelijk wel ergens in dit huis in een van de mooiste kamers. Voor het hergebruik werden bruikbare stukken aan elkaar genaaid en op een lattenframe gespannen. Daarop werden oude kranten geplakt en vervolgens behang. In een latere fase werd onder de balklaag een stucplafond aangebracht en daarom werd het behang bij de onder-

Afb. 20. Oosterstraat 29, gedeelte van een van de twee tapijtfragmenten.

Tapijtfragment: collectie Dienst RO/EZ. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

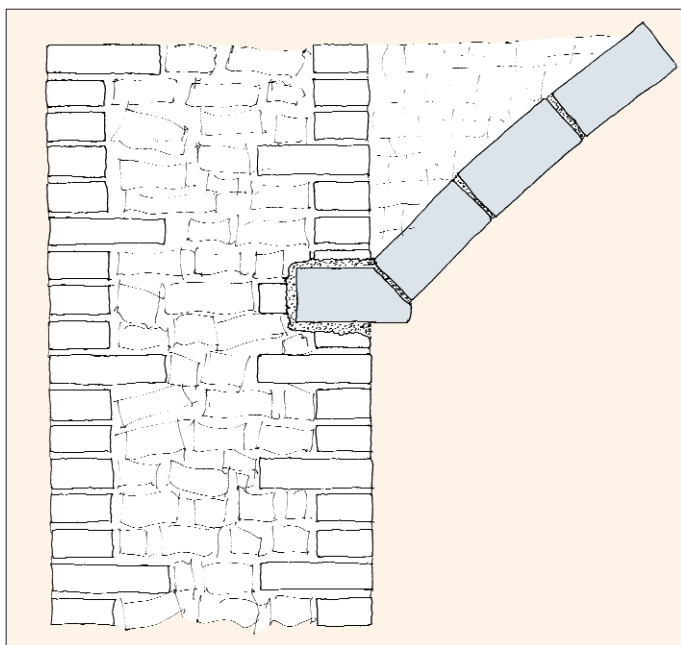
kanten van de balken afgesneden. Dit laatste is de reden dat slechts in de balkvakken iets van deze fraaie en uiterst kostbare wandafwerking bewaard is gebleven. In de Groningse borgen en voorname stadshuizen zijn veel kamers geweest die ooit van een dergelijke wandafwerking waren voorzien maar hiervan is niets bewaard gebleven¹⁷.

6. Oude Boteringestraat 15 (gesloopt)

Tijdens archeologische opgravingen in de Roodeweeshuisstraat in verband met het vernieuwen van de riolering is bouwhistorisch onderzoek verricht naar de funderingen van het omstreeks 1960 gesloopte pand Oude Boteringestraat 15.

17. De Haan 2005, 113, 114 en 193, 194.

Dit pand stond op de hoek van de Roodeweeshuisstraat en is gesloopt om de zeer smalle straat aanzienlijk te kunnen verbreden zodat de achterontsluiting van met name V&D verbeterde. Beneden het straatniveau is verrassend veel van het pand bewaard gebleven in de vorm van funderingen met het muurwerk van de kelders waarin diverse bouwsporen zitten. Hieruit ontstaat de indruk van een fors 13e-eeuws hoekhuis met twee in fasen aangebouwde achterhuizen. Vooral het eerste achterhuis is bijzonder omdat dit al in de 13e of het begin van de 14e eeuw gebouwd moet zijn, hetgeen uitzonderlijk vroeg is. Deze datering is gebaseerd op de aangetroffen aanzetten van een een zogenaamd koepelgewelf dat de kelder overdekte in combinatie met de karakteristiek van het muurwerk. Koepelgewelven komen voor in een aantal van de oudste huizen in de stad zoals bijvoorbeeld het Calmerhuis (Oude Boteringestraat 24, 13e eeuw) en het Hinckaertshuis (Oude Kijk in 't Jatstraat 6, kort voor 1300). Deze gewelven zijn tot nu toe alleen bekend in de kelders van de voorhuizen, dit is de eerste keer dat het in een achterhuis is aangetroffen. Dat het achterhuis minder oud is als het voorhuis blijkt uit de wijze waarop de bouwdelen op elkaar aansluiten. De zijmuren van het eerste achterhuis zijn koud tegen de achtergevel van het voorhuis aangemetseld.

Afb. 21. Oude Boteringestraat 15, tekening (doorsnede) van de aanhechting van het koepelgewelf op de achtergevel van het voorhuis. De achtergevel (links) is gemetseld in een soort kistwerk waarvan de kern bestaat uit zeer slordig metselwerk van bakstenen. Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Het koepelgewelf is gelijk met de bouw van het achterhuis gemetseld en is vanuit de vier hoeken opgebouwd naar het midden toe. Interessant is de manier waarop het gewelf in de bestaande achtergevel van het voorhuis is aangehecht. Dit verschilt bovendien van de aanhechting op de overige drie muren. Om een richel te krijgen waarop het gewelf rust is in de achtergevel eerst een sleuf gehakt waarin horizontaal bakstenen werden ingemetseld die een stuk uit de muur steken. Het uit de muur stekende gedeelte is aan de bovenzijde afgeschuind in de juiste hoek zodat het gewelf hierop goed aansluit. Bij de overige muren kon

men het gewelf direct met de muur op metselen en ontbreekt dan ook de richel. Tot de aangetroffen bijzonderheden hoort verder de onderste helft van een originele deuropening in de achtergevel van het voorhuis. Dit heeft een getrapte dagkant met aan de binnenkant nog de restanten van een ijzeren duim waar ooit de deur in heeft gehangen. De deur kon vergrendeld worden met een schuifbalk waarvoor ruimte in de muur was uitgespaard.

Afb. 22. Oude Kijk in 't Jatstraat 20, foto van de voorgevel. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 23. Oude Kijk in 't Jatstraat 20 op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

7. Oude Kijk in 't Jatstraat 20 (Beeldbepalend/BBP)

Tijdens een zeer grondige verbouwing van dit op het oog laat 19e-eeuwse pand zijn bouwsporen gevonden uit diverse eeuwen waarmee een bouwhistorische verkenning uit 2005 aangevuld kan worden¹⁸.

Van de oudste fase resteert slechts een fragment metselwerk in de noordelijke zijgevel. Het dateert uit de 13e of 14e eeuw, is ruim een halve meter dik en gemetseld van kloostermoppen¹⁹. Het metselwerk is gemaakt van mooie kantige stenen met relatief dunne voegen. Omdat dit muurrestant het enige is wat uit deze fase resteert, kan over de verschijningsvorm van dit middeleeuwse gebouw, noch over de reden voor bijna complete sloop iets worden gezegd. De meeste huizen in deze straat dateren uit de 16e of 17e eeuw en dit muurwerk behoort samen met Oude Kijk in 't Jatstraat 6 (het Hinckaertshuis, gebouwd kort voor 1300) en Oude Kijk in 't Jatstraat 30 tot de oudste bebouwing.

18. Van der Waard 2005.

19. Baksteenformaat 30,0-31,0 × 13,5-15,0 × 8,0-9,5 cm, de tienlagenmaat is ongeveer: 93,5-94,5 cm.

De kern van het huidige pand is een dwarshuis dat, afgaande op de weergave door Haubois op zijn vogelvluchtk kaart uit omstreeks 1643, één bouwlaag telde en zowel Oude Kijk in 't Jatstraat 20 als het linker buurpand (nr. 18) besloeg. Het lijkt erop dat dit twee kamerwoningen waren onder één zadeldak dat dateerde uit de 16e of het begin van de 17e eeuw.

Uit bouwsporen in de tussenmuur op zolder blijkt dat de panden in fasen zijn verhoogd. Als eerste werd vóór omstreeks 1640 nr. 20 met een verdieping verhoogd en omstreeks 1640 volgde nr. 18²⁰. Bij die gelegenheid kreeg dit pand zijn Vlaamse top. In de 18e eeuw werd Oude Kijk in 't Jatstraat 20 naar achteren vergroot met een soort uitkubbing. In de late 19e eeuw werd dit huis in fasen opgehoogd en voorzien van de huidige voorgevel.

Afb. 24. Oude Kijk in 't Jatstraat 20, de zolder gezien naar het zuiden. Duidelijk zichtbaar is de vroegere geveltop van het huis (wit gepleisterde driehoek). De stroken daarboven horen bij het linker buurpand (Oude Kijk in 't Jatstraat 18) terwijl de driehoekige stukken metselwerk daar weer boven horen bij de laat-19e-eeuwse op-hoging van Oude Kijk in 't Jatstraat 20. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Tijdens de recente verbouwing is de 18e-eeuwse aanbouw met 19e-eeuwse op-hoging gesloopt ten behoeve van een nieuwe grotere aanbouw en het voorhuis heeft een geheel nieuwe indeling en afwerking gekregen.

8. Vishoek 4 (BBP)

De middeleeuwse stad werd tot de grote uitleg aan het begin van de 17e eeuw beschermd door aarden wallen, grachten en een stadsmuur met torens en poorten. In de loop van de tijd werden aan de binnenkant tegen de stadsmuur huizen gebouwd, zogenaamde muurhuizen. Dit zijn in Groningen over het algemeen bescheiden, veelal eenlaagse huizen. Over de ouderdom van de Groningse muurhuizen is weinig bekend, maar dit type bebouwing bestond al toen de muur nog zijn verdedigingsfunctie had. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de vogelvluchtk kaart van Geelkercken uit 1616.

20. Stenvert e.a. 1998, 119.

Afb. 25. Vishoek 4, detail van de kaart van Geelkercken uit 1616.

Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

De kaart toont de stad in een periode dat de aanleg van de nieuwe omwalling nog in volle gang was; de oude omwalling had dus nog zijn verdedigingsfunctie. Aan de noord- en de oostkant staan langs de binnenkant van het tracé van de stadsmuur lange rijen eenlaags huizen. Omdat de Groningse stadsmuur zeer bescheiden van omvang was (vaak niet meer dan een forse tuinmuur) is deze op de kaart lang niet overal herkenbaar. Aan de noordkant van de Vishoek stond destijds zo'n rij huizen en van deze rij is Vishoek 4 het laatst overgebleven exemplaar. De andere huizen rechts hiervan zijn in de loop van de tijd gesloopt en gedeeltelijk door nieuwbouw vervangen. Daardoor grenst de rechter zijgevel nu aan twee onbebouwde percelen. Oorspronkelijk was dit een binnenmuur en dat blijkt ook duidelijk uit de constructie. Het is een halfsteensmuur van zachte bakstenen met een soort 'binnenvakwerk' van eikenhout, een constructiewijze die in de 16e en 17e eeuw wel vaker werd toegepast. Gezien het forse formaat van de bakstenen ligt een datering in de 16e eeuw het meest voor de hand²¹.

De datering ondersteunt de hypothese dat het huis destijds tegen de stadsmuur is aangebouwd. Maar omdat het huis in 1981 op de rechter zijgevel na grotendeels is vernieuwd, zijn eventuele resten van deze stadsmuur niet aangetroffen.

Afb. 26. Vishoek 4, foto van de rechter zijgevel. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

21. De bakstenen zijn 29,5-31,5 cm lang en 7,0-8,0 cm dik, de tienlagenmaat is ongeveer 88,0-92,0 cm.

9. **Broerstraat, Academieplein 5 (RM)** In verband met een plan tot aanpassing van de kantoorruimtes op zolder is de bestaande indeling en met name de bijzondere neorenaissance afwerking van enkele kamers vastgelegd.
10. **Brugstraat 26 (RM)** Een gedeelte van de rechter zijgevel van dit enorme 14e-eeuwse huis kwam tijdens een kleine verbouwing in het zicht en werd gedocumenteerd.
11. **Brugstraat 30 en 30-1 (RM)** Voorafgaand aan de verbouwing van dit pand op de hoek met de Kleine der A is een bouwhistorische verkenning uitgevoerd waaruit blijkt dat het huis uit twee smalle panden is samengesteld. Aanvullend bouwhistorisch onderzoek heeft in 2010 tijdens de verbouwing plaatsgevonden. De resultaten van dit onderzoek zullen volgend jaar worden behandeld.
12. **Damsterdiep 215 (GM)** Als aanvulling op de bouwhistorische verkenning uit 2004 is een verborgen kelder onderzocht. De kelder behoort bij de voorganger van het huidige pand.
13. **Grote Kromme Elleboog 14 (GM)** Dit hoekhuis is ontstaan uit een eenlaags dwarshuis dat doorliep in de links gelegen panden, zo blijkt uit onderzoek dat tijdens de verbouwing werd uitgevoerd. Bij het ophogen met een verdieping, vermoedelijk rond 1800, werd de oriëntatie een kwart slag gedraaid. Aan het eind van de 19e eeuw ontstond het huidige gevelbeeld.
14. **Herestraat 17 (GM)** Als aanvulling op eerder onderzoek is tijdens de verbouwing nader gekeken naar bouwsporen op de eerste verdieping. Deze sporen bevestigen het beeld dat het huis een laat-middeleeuwse oorsprong heeft. Restanten van een eikenhouten balklaag zijn gevonden alsmede een gedeelte van een grote muurnis, wellicht de vroegere haardplaats.
15. **Kleine Butjesstraat 13 (BBP)** In verband met mogelijke sloop van dit pakhuis dat op het achtererf staat van een pand aan de Oude Ebbingestraat is een bouwhistorische verkenning uitgevoerd. Het gebouw dateert uit de 19e eeuw maar een gedeelte van het muurwerk is aanzienlijk ouder, wellicht 17e-eeuws.
16. **Lopende Diep 1 (RM)** Achter dit wit gepleisterde dwarshuis uit de 17e eeuw werden tijdens een verbouwing funderingsresten aangetroffen die zijn gedocumenteerd.
17. **Noorderhaven 7 (RM)** Noorderhaven 7 is de linkerhelft van het enorme dwarshuis Noorderhaven 5 en 7 en dateert uit het midden of tweede helft van de 17e eeuw. Tijdens de verbouwing bleek de begane grondvloer verrot. Bij het wegbreken werden funderingsresten zichtbaar van het huis dat hiervoor op deze plaats stond. Verder werd een waterput gevonden met diverse loden aan- en afvoerleidingen.
18. **Oude Boteringestraat 5 (GM)** In verband met het voorgenomen schilderwerk van de voorgevel is onderzoek gedaan naar oude kleurlagen op zowel de houten als de gepleisterde onderdelen. Speciale aandacht ging daarbij uit naar twee blinde mezzaninovensters omdat deze wellicht een *trompe l'oeil*-schildering hebben gehad. Duidelijke aanwijzingen hiervoor werden echter niet gevonden.
19. **Oude Ebbingestraat 42 (GM) en 44 (GM)** Tijdens de verbouw van de verdieping kon in de drup tussen Oude Ebbingestraat 42 en 44 worden gekeken. In de zijgevel van nr. 42 werden diverse dichtgemetselde vensters aangetroffen, waaronder vijf kloostervensters. Deze vensters hebben tot de ophoging van Oude Ebbingestraat 44 in de 18e eeuw voldoende licht gevangen en zijn met de ophoging dichtgezet.

20. **Oude Kijk in 't Jatstraat 30** (GM) In verband met de aanstaande verbouwing van dit huis is een bouwhistorische verkenning uitgevoerd. De begane grond is in de kern middeleeuws, de verdieping dateert uit de late 18e of vroege 19e eeuw. In 2010 is tijdens de verbouw aanvullend onderzoek verricht en hiervan wordt later verslag gedaan.
21. **Poelestraat 45** (GM) Tijdens de verbouw van dit in de kern 17e-eeuws huis was het mogelijk de kelder te bekijken die zich onder de achterste deel van het voorhuis en het voorste deel van het achterhuis bevindt. Het gedeelte onder het voorhuis was tot 1903 een goed bruikbaar vertrek met betegelde wanden en een plavuizen vloer. Maar door verlaging van de begane grondvloer ten behoeve van een winkel in dat jaar heeft deze ruimte sindsdien een geringe stahoogte en is niet meer in gebruik.
22. **Vismarkt 28** (GM) In verband met een plan tot verbouw is de zolder van dit zeer diepe pand bekeken. Een groot deel van de kapconstructie is na een brand in 1982 vernieuwd. Achterin bleek nog een stukje van een 16e-eeuwse sporenkap bewaard te zijn met een bijzonder hijswiel dat net als een wagenwiel houten spaken heeft.
23. **Visserstraat 29 en 31** (BBP) Deze twee in aanleg 17e-eeuwse huizen zijn in 2009 gesloopt. Kort voor de sloop zijn de panden uitgebreid onderzocht. De definitieve conclusies wachten op het archeologische onderzoek dat nog moet plaatsvinden en zullen daarna worden gepubliceerd.
24. **Zuiderpark 2** (RM) Een van de fraaiste villa's in het Zuiderpark 2 is in 1881-82 ontworpen door stadsbouwmeester J.G. van Beusekom. Na jaren van verwaarlozing is een plan gemaakt tot verbouw en herstel van de villa. In het kader hiervan is samen met Rita Overbeek, architectuurhistorica bij de gemeente Groningen, een bouwhistorische verkenning uitgevoerd.

Literatuur

- Bastmeijer, A., J. van der Hoeve en H. Wierts, 'Jaarverslag bouwhistorie in 1998' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 31-32 en 47.
- Bastmeijer, A. e.a., 'Jaarverslag bouwhistorie in 2000' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 25-46.
- Bastmeijer, A., T. Tel en H. Wierts, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2001' in: *Hervonden Stad* 7 (2002), 29-54.
- Fock, C. Willemijn e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle, 2001.
- Goojer, A. en J. van Haaften, 'Jaaroverzicht 1995 van bouwhistorische waarnemingen in de gemeente Groningen', in: *Hervonden Stad* 1 (1996), 19-28.
- Haan, J. de, 'Hier ziet men uit Paleizen'. *Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Assen, 2005.
- Hoeve, J. van der, *Herestraat 67 (voorhuis)* Rapport bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve/gemeente Groningen. Utrecht, 2005.
- Hofman, B., *Arts Ludolph Smids als 17e-eeuwse stadsdichter*. Hofmans Vertellingen 2007.
- Ommeslaeghe, Fl., van, *De Oudenaardse wandtapijten*. Oudenaarde, 1988.
- Ommeslaeghe, Fl. en V. Vermeersch, *Wandtapijten uit Oudenaarde*. Bergen op Zoom, 1988.
- Pressler GmbH Planung und Bauforschung, Brugstraat 18/20. Dendrochronologisch onderzoeksrapport 31-03. Recklinghausen (Duitsland), 2009.
- Pressler GmbH Planung und Bauforschung, Voorhuis Gelkingestraat 24. Dendrochronologisch onderzoeksrapport 12-12. Recklinghausen (Duitsland), 2009.
- Pressler GmbH Planung und Bauforschung, Achterhuis Gelkingestraat 24. Dendrochronologisch onderzoeksrapport 12-12. Recklinghausen (Duitsland), 2009.
- Stenvert, R. e.a., *Monumenten in Nederland, Groningen*. Zwolle/Zeist, 1998.
- Tel, T. en H. Wierts, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2002' in: *Hervonden Stad* 8 (2003) 33-50.
- Tel, T., F. van der Waard en M. Verkerk, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2006' in: *Hervonden Stad* 12 (2007), 6-42.
- Waard, F. van der, 'Kelders in Groningen' in: Carmiggelt, A. e.a. (red.), *A contribution to medieval and post-medieval archeology and history of building*. Rotterdam Papers 10. Rotterdam, 1999, 229-248.
- Waard, F.J. van der, *Oude Kijk in 't Jatstraat* 20. Rapport BDM, Bureau voor bouwhistorisch onderzoek F.J. van der Waard/ Gemeente Groningen. Groningen, 2005.